

A középkori Lápfő és temploma

K. NÉMETH ANDRÁS – TAKÁCS MELINDA

Wosinsky Mór Megyei Múzeum
H-7100 Szekszárd, Szent István tér 26., knemethandras@yahoo.co.uk

Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2., mtakacs86@gmail.com

K. Németh, A. – Takács, M.: *Medieval Lápfő and its church*¹

Abstract: The church of Lápfő can be found on the western border of Tolna County. It was first mentioned in a Medieval document in 1430. The building was excavated in the Calvinist cemetery of present-day Lápfő in 2012. In the first, Romanesque period a church with a semicircular apse was built from stones, bricks and rammed clay layers. In the Late Middle Ages an annex was added to the church. The full length of the building was about 18,8 meters.

Keywords: Arpad Dynasty, late Middle Ages, settlement study, history of architecture, cemetery

Földrajzi környezet

Lápfő község Tolna megye és egyben a pécsi egyházmegye nyugati szélén, Dombóvártól északra helyezkedik el, földrajzilag a Külső-Somogy nevű középtájon (1. kép 1.). A település az észak-déli irányú Körtvélyesi-patak – újabb nevén Várongi-árok (a második katonai felmérésen: Marosti-víz; keleti ága a kataszteri térképen: Réti-árok) – és a vele párhuzamos Rigói-árok (a második katonai felmérésen: Lápfő Bach, a kataszteri térképen: Berki-árok) összefolyásánál fekszik (1. kép 2.).²

A települést a középkorban következetesen Vápafőnek írták, a mai névalak először 1524-ben bukkan fel. Neve a 'sekély talajmélyedés' jelentésű, víznévi használatú 'vápa' és a 'fej, kezdet' jelentésű 'fő' szavak összetételéből alakult ki.³ A helynevek időrendje szempontjából a víznév volt az elsődleges, a település a patakról kapta a nevét, a *vápa* ~ *lápa* pedig későbbi megfeleltetés lehet.⁴ A névadó ér mára elenyészett nevének emlékét megőrizte a helyi emlékezet: 1822-ben az akkori lelkész feljegyezte, hogy a hagyomány szerint volt egy régi, szintén Lápfő nevű község, „*Lápa nevű értől, mely a réten folydogált*”.⁵ Szentgyörgyi Rudolf szerint létezett egy történeti *lupa* köznév 'folyóvíz, illetve annak (kisebb völgy vagy bemélyedésszerű) árka' jelentéssel.⁶ Véleménye szerint a Lápa-patak azonos a pécsi püspökség 1009-es alapítólevelében említett Lupa nevű vízfolyással.⁷

Történeti adatok

A falut 1348-ban említik először, egy szakcsi jobbágy a margitszigeti apácák egyik kaszoki jobbágyának megöléséért kirótt kilenc márka büntetést Vápafőn fizette meg.⁸ A 15. század elején Vápafői előnevű nemesek tűnnek fel: 1408-ban kaszoki jobbágyok Dada birtokon (ma Igal határában)⁹ történt hatalmaskodási ügyében Vápafői Balázs járt el királyi emberként¹⁰, 1427-ben pedig Vápafői Jakab fia Balázs részt vett egy várongi iktatáson.¹¹ A 15. század végén és a 16. század első harmadában a szomszédos Onár (Onárd, Onor,

1 A tanulmány elkészítése idején K. Németh András az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban (BO/00003/12/2) részesült. A feltárásban részt vettek: Czövek Attila (WMMM), Pap Csilla (Archeosztráda Kft.), Rác Miklós (MNM–NÖK), Varga Máté (RRM) régészek. Munkánkat támogatta Lápfő Község Önkormányzata és a Lápfői Református Egyházközség. A geodéziai felmérést a Meridián Mérnöki Iroda Kft., a robothelikopteres dokumentálást a Pazirik Informatikai Kft. terítésmentesen végezte. Önkéntes munkával segített Bánó József (Várong), Hajós Károly és Takács Gábor (Dombóvár). Az angol nyelvű fordítás Kulcsár Valéria munkája. Segítségüket köszönjük, hasonlóképpen lektorunk, Vándor László munkáját is.

2 <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/>; http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html [a megtekintés időpontja: 2013. január 30.]

3 Kiss 1998. II. 14.

4 Szentgyörgyi 2012. 20.

5 Veszprémi Fejes 1900. 5.

6 Szentgyörgyi 2012. 32.

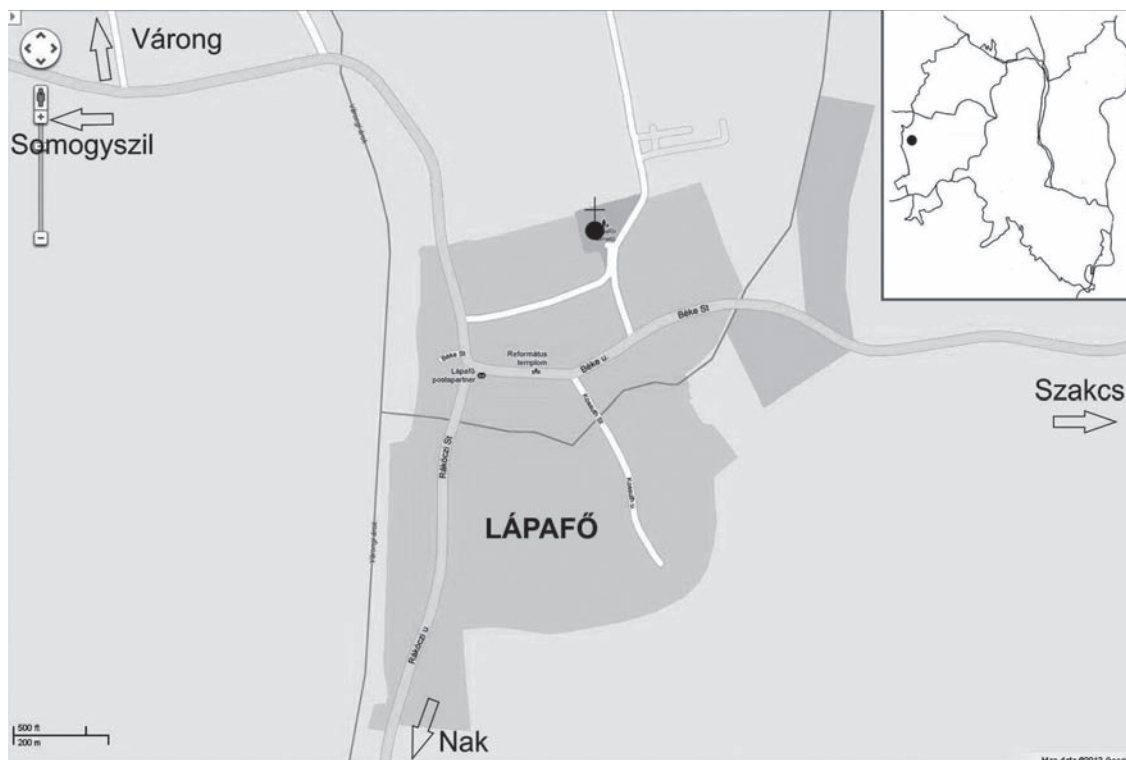
7 Szentgyörgyi 2012. 24-25.

8 AO V. 224-225. 112. sz. Regesztája: Borsa 1997. 40. 204. sz.

9 K. Németh 2011. 79.

10 DL 9428. Regesztája, a név említése nélkül: ZsO II/2. 6191. sz.

11 MNL Tolna Megyei Levéltára XIV/6. Kammerer Ernő hagyatéka, adatfeltáró cédulák. Kammerer Ernő a DL-jelzet megadása nélkül, 1427. jún. 8-i keltezéssel jegyezte ki az oklevelet. A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adattára (<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&a=start>) e keltezéssel négy oklevelet ismer, de közülük egyik sem azonos vele.

1. kép: Lápafő elhelyezkedése Tolna megyében; helyszínvázlat Lápafőről

Unár; ma Szakcs határa)¹² faluból származó nemesek is birtokrészt szereztek a faluban: 1484-ben egy gerézdi (ma Somogyacsa–Gerézdpuszta)¹³ hatalmaskodási ügy kapcsán Lápafői Honori Miklós (*Nicolao Honori de Wapafew*) királyi ember volt.¹⁴ 1524-ban néhai Onori László özvegyének lápafői jobbágya, Tót Balázs egy szili (ma Somogyuszil) iktatáson volt jelen¹⁵, 1534-ben Vápafői Onori László özvegye, Ilona asszony Székesfehérvárott a falakon belül a Biró (Polgár) utcában házat adott a zsámbéki remetéknek.¹⁶ Az 1542-es rovásadó-összeírás szerint a falu összesen 11 portából állt, Kalauz Péternek 4, Palatics Jánosnak – a későbbi szigetvári kapitánynak – 7 portája volt, utóbbiak Nagy Gálnak voltak kiutalva; a béresek 8 denárt fizettek.¹⁷ Az 1550-es évek elején Morgai János tűnik fel részbirtokosként: 1550-ben itteni birtokát elfoglalta és 100 forint kárt okozott Dersffy Farkas (1553-ban és 1554-ben szigeti kapitány), Orczi János és Kisbatthyányi László.¹⁸ 1552-ben Lápafői Morgai János a közeli Szilen és Szanácson királyi emberként szerepelt.¹⁹

Érdekes, hogy a templom nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, bár szomszédosai közül egyházas helykénttűnik fel Merse, Onárd és Várong is.²⁰ A templomot csupán egyetlen középkori forrás említi: 1430-ban Szakcsi Szűcs Mihály fia János, a vápafői Szűz Mária-plébániatemplom *rector*-a, pécsi egyházmegyei *acolytus* felszentelését kérte Rómából; kérését egy hét múlva megismételte.²¹ A település középkori objektumai közül csak a templomot ismerjük, de legalább egy középkori vízimalom létét is feltételezhetjük. A Pesty Frigyes-féle összeírás szerint: „*Malomuti szántó földek és rétek ez utóbbin van egy vizes malom – a' határban több malom helyek láthatók – ezek szinte a' Lápa nevű folyónak a' török hadjárat alkalmávali el fojtásával lettek meg semisítve.*”²² A középkori malom bizonyára az első katonai felmérésen is ábrázolt helyen, a Várongi-árok nyugati felén, a falu déli részével szemben működhetett. Kérdéses, hogy a Vápafői, illetve Vápafői Onári család rendelkezett-e a faluban kúriával.

12 K. Németh 2011. 149-150.

13 K. Németh 2011. 143.

14 DL 200554. Az oklevél jelzetének felleléséért Horváth Richárdnak mondunk köszönetet.

15 DL 23911.

16 DAP 3. 303-304.

17 MNL E 158 Conscriptioes portarum. XLIII/b. Nr. 44. Fol. 528.

18 Zalavári konvent levéltára 428.

19 Zalavári konvent levéltára 95. A zalavári okleveleket Bilkei Irén juttatta el hozzánk, segítségét köszönjük.

20 MonVat I/1. 262-263., 276-277., 298-299.

21 Lukács 1931-1938. 1351., 1355. sz.

22 Gaál – Kőhegyi 1977. III. 322.

Bár Lápafő határa napjainkban nem túlságosan nagy, a középkorban észak felé még kisebb lehetett. 1730-as évekbeli tanúvallomások szerint ugyanis Várong és Szakcs egykor határosak voltak²³, és csak a lápafőiek Várong határából történő erőszakos foglalásai révén alakult ki az észak felé hosszán elnyúló, a két falu közé beékelődő településhatár.

Lápafő középkori szomszédosai a következő falvak voltak: északnyugatról Várong és a vele szemben fekvő, a későközépkorra elpusztult Hor (Hur), északkeletről Onár, délkeletről Borjád, délről Almás, délnyugatról Merse határolta.²⁴ A környék településnevei – a varégek nevéből származó, 'zsoldos testőr' jelentésű Várong²⁵, a puszta személynevből képzett (Merse), illetve -d képzős helynevek (Borjád, Onárd) – korai megtelepedésre utalnak, az összetett közszói eredetű Vápafő ezekhez képest későbbi névnek tűnik. A falut keresztülszelte a Simontornyáról Zákányba vezető út Szakcs és Szil közti szakasza, így mai viszonylagos elzártsága a középkorból nem igazolható.²⁶

A hódoltság idején a falu a Koppányi szandzsákban a koppányi, később a dombói náhijéhez tartozott, 1563-ban és 1580-ban egyaránt 12 házat találtak az adószedők.²⁷ Az 1573–1574-ben összeírt Lapács falu is valószínűleg településünkre vonatkozik, ekkor 10 magyar nevű családfőt soroltak fel.²⁸

A falu lakossága a hódoltság idején református hitre tért, református lelkészeit 1618-tól említik.²⁹ A környéken több település is a reformáció híve lett, de a török kiűzése után az új birtokosok vallási türelmetlensége és a kuruc háborúk miatt a református közösségek megszűntek.³⁰

Lápafőt 1710 körül a Zala megyei Becsvölgyéből érkezett reformátusokkal telepítették újra, így a környék egyetlen református települése lett.³¹ A falu 1718-ra lett népesebb település szlovák, valamint Baranya és Vas megyéből érkezett magyarok révén.³²

A középkori templom valószínűleg 1686 és 1711 között válhatott gazdátlaná. Az 1733-as vizitáció szerint a falu feletti dombon hajdan templom állt, amelyet a törökök alapjáig leromboltak.³³ Az első katonai felmérés az 1780-as években a temetőben templomot ábrázolt³⁴, tehát ekkor még lehettek felmenő falai. A falu mai református temploma 1785-ben épült, a helyi hagyomány szerint „*e templom alapjához használták föl a régi Lápafő temploma alapjául szolgált faragatlan termésköveket*”.³⁵ 1822-ben Galgóczi Gábor református lelkész ezt jegyezte fel: „*a temetőben még ma is látszik nyoma egy épületnek, melyről közönségesen azt beszélik, hogy szentegyház lett volna*”.³⁶

Kutatástörténet

2005-ben K. Németh András, Batizi Zoltán és Rácz Miklós a falu mai temetője körül azonosította a középkori falu helyét.³⁷ 2008-ban K. Németh András a ravatalozótól északra eső füves területen – ahol sírásás közben állítólag többször kerültek elő kövek és csontvázak – vakondtúrásokban apró téglamorzsákat, egy az épülettől északkeletre eső friss sír bolygatott földjében pedig több téglatöredéket, kevesebb kődarabkát és néhány apró embercsontdarabot figyelt meg. Megállapítása szerint a középkori templom a mai temető északnyugati részén, a ravatalozótól északra fekvő, jelenleg betemetetlen területen állt, de részben a nyugat felé eső szélső sírok alá is benyúlhatott.³⁸ 2010-ben a temető legnyugatabbra fekvő sírsorában, a ravatalozótól északkeletre 10 méterre sírásás során 25-30 centiméter mélyen észak-dél irányú „falba” akadtak, amelyet a sír mélységéig kisedtek. A sok törmelék közül (terméskövek, római téglák, tetőcserepek) Takács Melinda egy – talán kapuzat

23 Takács 1976. 25.

24 Vö. Engel 2001. Az egyes lelőhelyekre: Szabó 2009., passim; K. Németh 2011., passim. Hasznos továbbá egy 18. századi térképvázlat: MNL S 16 No. 1084/1, ... Delineatio Praedii Lapafeő, Borjád, Nosztán ...

25 Kiss 1998. II. 736.

26 Vö. Glaser 1929. 269.

27 Velics – Kammerer 1886. I. 175., 328.

28 Velics – Kammerer 1890. II. 474.

29 Thury 1908. 235-236.

30 Veszprémi Fejes 1900. 4-5.

31 Takács 1976. 10.

32 Sziita 1993. 12. – Más adatok szerint az 1710-es évek végén állataiknak legelőt kereső bérlők szállták meg, állandó lakosai csak 1719-ben érkeztek: Takács 1976. 28.

33 Brüstle 1878. III. 894. – A légvonalban kb. 10 kilométerre található törökkoppányi török vártól hasonló távolságra fekvő két másik középkori templomról (Bedeg és Csát) is azt állítják 18. századi vizitációk, hogy templomaik anyagát a törökök hordták el a vár építéséhez. K. Németh 2011. 240.

34 EKF Coll. X. Sect. 26.

35 Veszprémi Fejes 1900. 7.

36 Uo. 5.

37 RKM 2005. (2006) 266.

38 RKM 2008. (2009) 221.

vimpergáját keretelő – fiatoronyhoz tartozó késő gótikus kúszólevelet (2. kép)³⁹ gyűjtött össze.⁴⁰ 2011-ben a temető nyugati szélétől számított második és harmadik sorban is sírt ástak, amelyek során előbbi helyen kevés téglát, a másikon viszont ismét nagy mennyiségű építőanyagot termeltek ki.

A középkori templom

Az épen maradt alapfalak megóvásának érdekében 2012. augusztus 21. és szeptember 22. között, két szakaszban feltártuk a középkori templom egy részét a mai református temetőben, összesen 13 munkafelületen (1., 8., 10. szelvények; 2–7., 9., 11–13. kutatóárkok) 75 m²-t kutattunk meg (3. kép 1.; 4. kép).

A nagyszámú munkafelület miatt szükséges a feltárás menetének rövid ismertetése. Első kutatóárkainkat a mai temető nyugati részén, közvetlenül a szélső sírok mellett, illetve között nyitottuk. Amint később kiderült, itt a templom nyugati bővítményét találtuk meg (1+8., 10. szelvény, 4. árok). Ettől északra több rövid (2., 3., 5. árok) és egy 11×1,5 méteres kutatóárkot (9. árok) nyitottunk, egy az adatközlők elmondása alapján téglaegető-kemencének meghatározható objektum megtalálása végett, amelyet a temetői kút kiépítése során, vízvezeték ásásakor bolygattak meg 1983-ban.⁴¹ A templom keleti végét két rövid kutatóárok (6., 7. árok) igyekeztünk megtalálni a feltárt nyugati részhez legközelebb eső betemetetlen területen, a temetői gyalogút alatt, de – mint később kiderült – már a templomon túl nyitottuk őket. Végül kényszerűségből ettől néhány méterrel nyugatabbra, az 1970-es években létesített sírok közti keskeny, átlagosan 1 méter széles sávokat kihasználva nyitottunk három rövid kutatóárkot a szentély keleti felére: a 11. árkot az északi hajófal, a váll és a szentély indítására, a rábontásokkal T-alakúra bővült 12. árkot ennek folytatásában a félköríves szentély északi felére, végül pedig a 13. árkot a szentély déli ívére.

Az épület alaprajza annak ellenére kiszervekeshetővé vált, hogy szelvényeket csak a temető terjeszkedésével el nem ért nyugati részen nyithattunk, míg a szentélyt csupán a modern sírok közti kutatóárkokkal tudtuk vizsgálni. A feltárás során csak középkori objektumokat találtunk, de szórványként 3 darab vastag falú, közelebről meghatározhatatlan korú őskori edénytöredék és egy kőpenge is előkerült.

1. periódus

Amint említettük, a templom első, román kori periódusát csak az ásatás második felében ismertük meg, de léte re már az elsőként feltárt nyugati bővítmény alapozása alatt, illetve azok által vágott korábbi sírok is utaltak.

Az épület pontos méreteit nem tudtuk megállapítani, mert csak a hajófalából és főként a szentélyéből tudtunk részleteket feltárni. Nyugati falának helyét – ezzel együtt hosszát – egyáltalán nem ismerjük, mert ez a sűrűn egymás mellett sorakozó recens temetkezések alá esik.

Két recens sír között húzott, nyugat-keleti irányú, 150×90 centiméter alapterületű 11. kutatóárkunk szerencsés módon az északi hajófalra és a vállra esett, rábontásában pedig előkerült a szentélyzáródás indítása is (5. kép 1.). Az árok keleti végén 20 centiméter magasan megmaradt felmenő falcsonkot találtunk, amely a külső oldalán megfigyelt, észak-déli irányú, három téglaszélességű falsík alapján a váll maradványának bizonyult, belső falsíkja nem maradt meg. A váll külső falsíkjához a falszövet belsejében tört kövek kapcsolódtak, kötőanyagként fehér, meszes habarcsot használtak. A falat kemény, döngölt agyagra építették, amelyet kutatóárkunk teljes felületén megtaláltunk. Az agyag alapozás vízszintes, sima tetején talált, helyenként téglalenyomatot habarcsfoltok az északi hajófal elhordott felmenő falának helyét jelezték. Az agyagréteget átvágva, alatta rétegesen egymás mellé helyezett termésköveket találtunk, alatta újabb, kemény, döngölt agyagréteg után ismét kőréteg jelentkezett (6. kép 4.). Az alapozás – és ez által a hajófal – szélességét a közvetlenül a kutatóárkunk mellett fekvő recens sírok miatt nem tudtuk tisztázni, déli szélét egy rövid szakaszon a metszetalba belebontva megtaláltuk, szélessége tehát kb. legalább 1 méter. Az agyag- és kőrétegek váltakoztatásával kialakított alapozás befut a templom vállát jelző falcsonk alá.

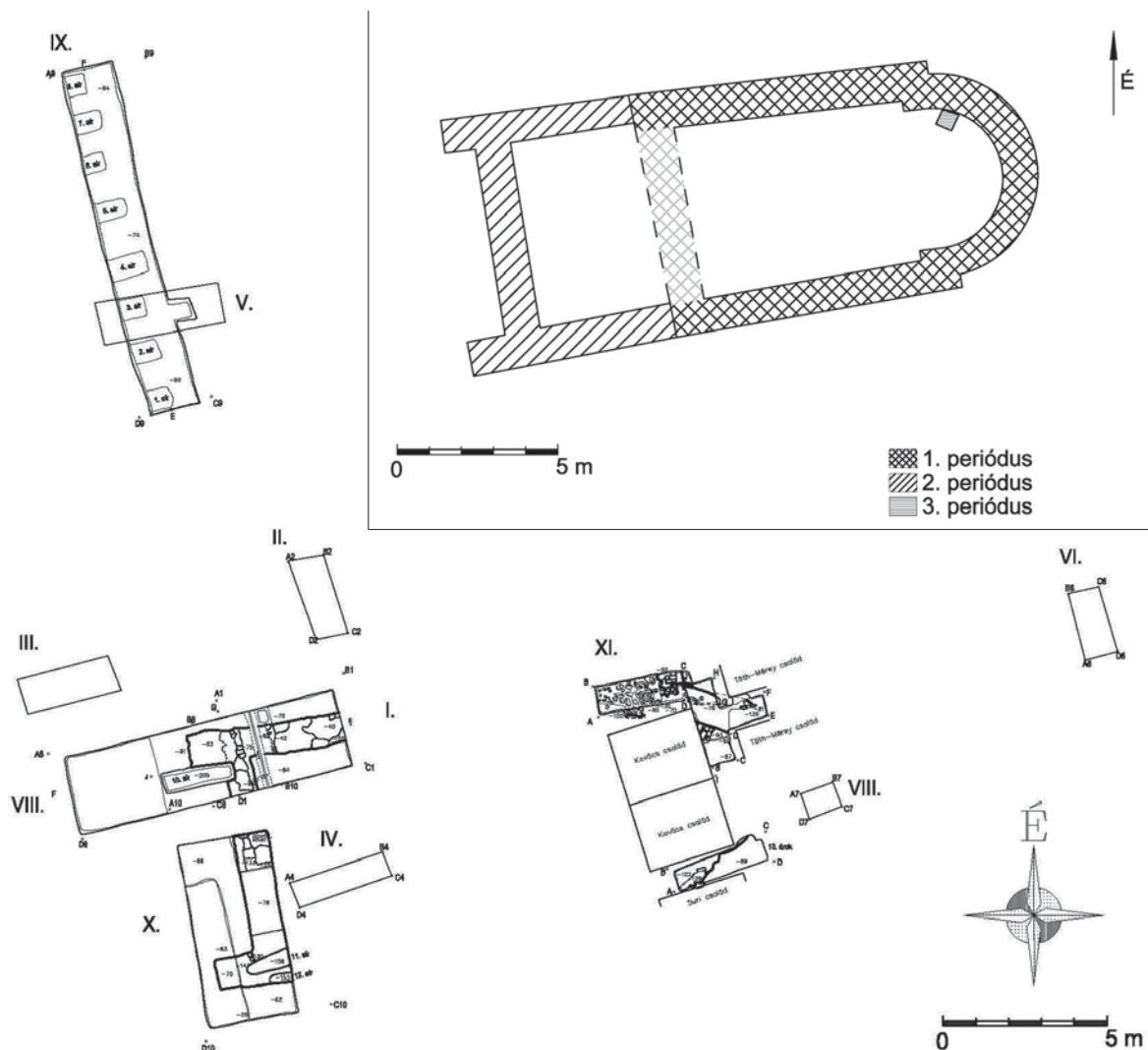

2. kép: Vimperga fiálójának töredéke a templom 2010. évi bolygatásából (fotó: Retkes Tamás)

39 Buzás Gergely meghatározása, 2010. ápr. 21.

40 RKM 2010. (2012) 273-274. Ódor János Gáborral végzett helyszínelésük során ekkor tévesen feltételezték, hogy a megbolygatott fal a templom keleti végéhez tartozhatott. – A történeti és kutatástörténeti adatok összefoglalása: K. Németh 2011. 94.

41 Bánó József váronyi és Molnár Gábor lăpafői lakosok közlése.

3. kép: Összesített felszínrajz és rekonstruált alaprajz

A szentély ívét a hely korlátozott volta miatt kezdetben csupán falkövető eljárással, a kiszedett felmenő fal törmelékét csupán az alapfal szélességéről letisztítva tudtuk megállapítani, később a recens sírok közti keskeny sávokat kitöltő kutatóárcok révén bővítettük megfigyeléseinket. Az elhordott hajófal aljának szintjével egy magasságban jelentkezett a szentély alapozásának viszonylag sima teteje, azaz a felmenő falat szabályosan, legelső soráig letermelték az alapozásról. A félkörívet a sírok miatt nem tudtuk végigkövetni, ráadásul a feltárt részen is belevágtak egy újkori sírt (13. sír), ami – és a rábontásokat megakadályozó modern temetkezések – miatt szélességét sem tudtuk megállapítani. A 13. sírt nem tártuk fel, csak 50 centimétert szedtünk ki a betöltéséből, ami láthatóvá tette az alapozás főként tört kőből, kevesebb téglatöredék felhasználásával, sárga, meszes habarccsal készült szerkezetét (5. kép 2.).

A templom északi vállát felszínre hozó 11. kutatóároktól 7 méterre délre, két modern sír közti keskeny föld-sávot kitöltő újabb kutatóárcunkban megtaláltuk a félköríves szentélyalapozás belső síkjának egy 60 centiméter hosszú szakaszát (5. kép 3.). A déli vállhoz való csatlakozását egy ráásott recens sír miatt nem tudtuk vizsgálni, de utóbbi mellett, igen kis felületen előjött az északi hajófal alapozásával megegyező, agyag- és kőrétegek változtatásával kialakított alapozásmód, amit a váll (vagy esetleg a déli hajófal) alapozásával azonosíthatunk.

Annak érdekében, hogy a szentélyalapozás szélességét tisztázzuk, 90×60 centiméteres szondát nyitottunk a szentély ívének belső oldalán. Közvetlenül az elhordott felmenő fal egykori síkja mellett másodlagosan felhasznált téglából rakott jelenséget találtunk (részletesen ld. a 3. periódusnál). Három téglator magasan megmaradt tetejével egy szinten, a mai felszíntől 70 centiméter mélyen, a humusz alatt következő agyagos, fehér, mészhabarcos és téglatormelékes omladék alatt 10–15 centiméter vastag, kemény, sötét agyagréteg – bizonyára egy késői, talán a bontáskor keletkezett járósínt – jelentkezett. Az omladék alján,

4. kép. Légifotó a feltárásról (fotó: Pazirik Kft.)

illetve az agyagrétegbe taposva számos, apróra tört, festett, illetve fehérre meszelt vakolattöredéket találtunk (ismertetésüket ld. a 2. periódusnál). A freskótöredékeket tartalmazó szint alatt 20 centiméterrel ismét igen kemény, szürke, 5–8 centiméter vastag agyagréteget találtunk, amely szintadatai alapján egy középkori belső járószintnek felel meg. Itt kell megjegyezni, hogy az északi hajófal omladékában néhány nagyobb darab, 5–10 centiméter vastag terrazzopadló-töredék került elő, amelyeket vélhetőleg másodlagosan, építőanyagként építettek be, bizonyára római koriak.

2. periódus

A feltárás elején találtuk meg a templom nyugati részét, amelyről az alatta talált sírok alapján hamar kiderült, hogy egy korábbi épület bővítménye. A bővítmény nyugati sarkain a hajófalakat azok nyugati irányú meghosszabbításaként rövid, 1 méter hosszú támpillérekkel látták el. Az északnyugati sarok alapozásának egybefüggő maradványait közvetlenül a temető két, nyugati sírsora mellett tártuk fel, ezt főleg tört kőből és kevesebb téglából, sárga mészhabarcscsal készítették (5. kép 4.). Az alapfalak teteje a mai felszíntől mérve 70–90 centiméter mélyen jelentkezett, alja a legmagasabb pontjától mérve 123 centiméter mélyen került elő. Az északi hajófal és a nyugati fal csatlakozó részének alapozása 60–120 centiméter vastagságban megmaradt, de ettől délre, a nyugati fal jó részét (5. kép 5.) és a déli támpillér alapozását (5. kép 6.) teljesen kitermelték az alapárokból, csak a visszahullott, laza, mészhabarcscos omladékot tudtuk kibontani belőle. A nyugati fal északi részén – a mai felszíntől 114–133 centiméter mélyen – helyén hagyták az alapozás legalsó köveit, de ettől délre két méterre már semmit sem találtunk (a kettő között nem bontottuk ki az alapárkot).

A hajó nyugati részének külső szélessége 8 méter, a hajó belső szélessége 6 méter volt. Az alapozás szélessége 94–112 centiméter, legjellemzőbb az 1 méter körüli szélesség. A templom félköríves záródású, támpilléres nyugati toldalékkal ellátott 2. periódusának kiserkesztett külső hossza kb. 18,8 méter, a meghosszabbított hajó külső hossza kb. 15 méter, belső hossza kb. 12,5 méter volt. A templom tájolását ennél a periódusnál tudtuk meghatározni, a bővítmény tengelye 19°-kal tér el észak felé a szabályos nyugat-keleti iránytól. Ez az eltérés átlagosnak mondható, és bizonyára nagyjából ez lehetett a román kori templom tájolása is.

1

2

3

4

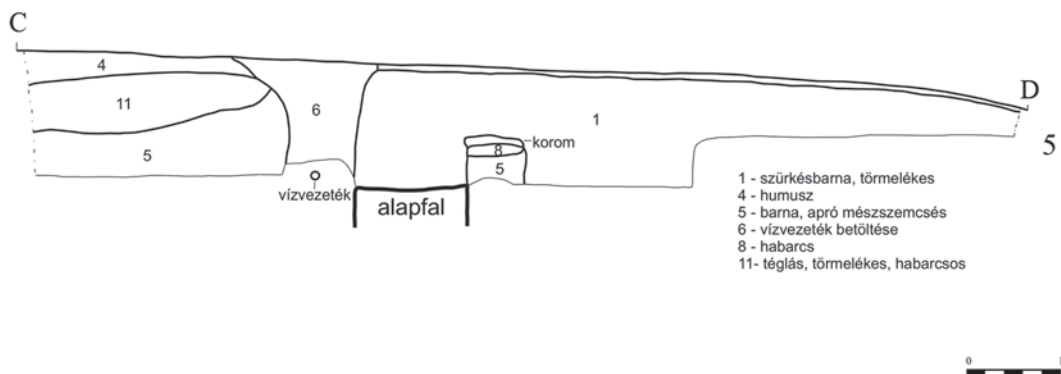
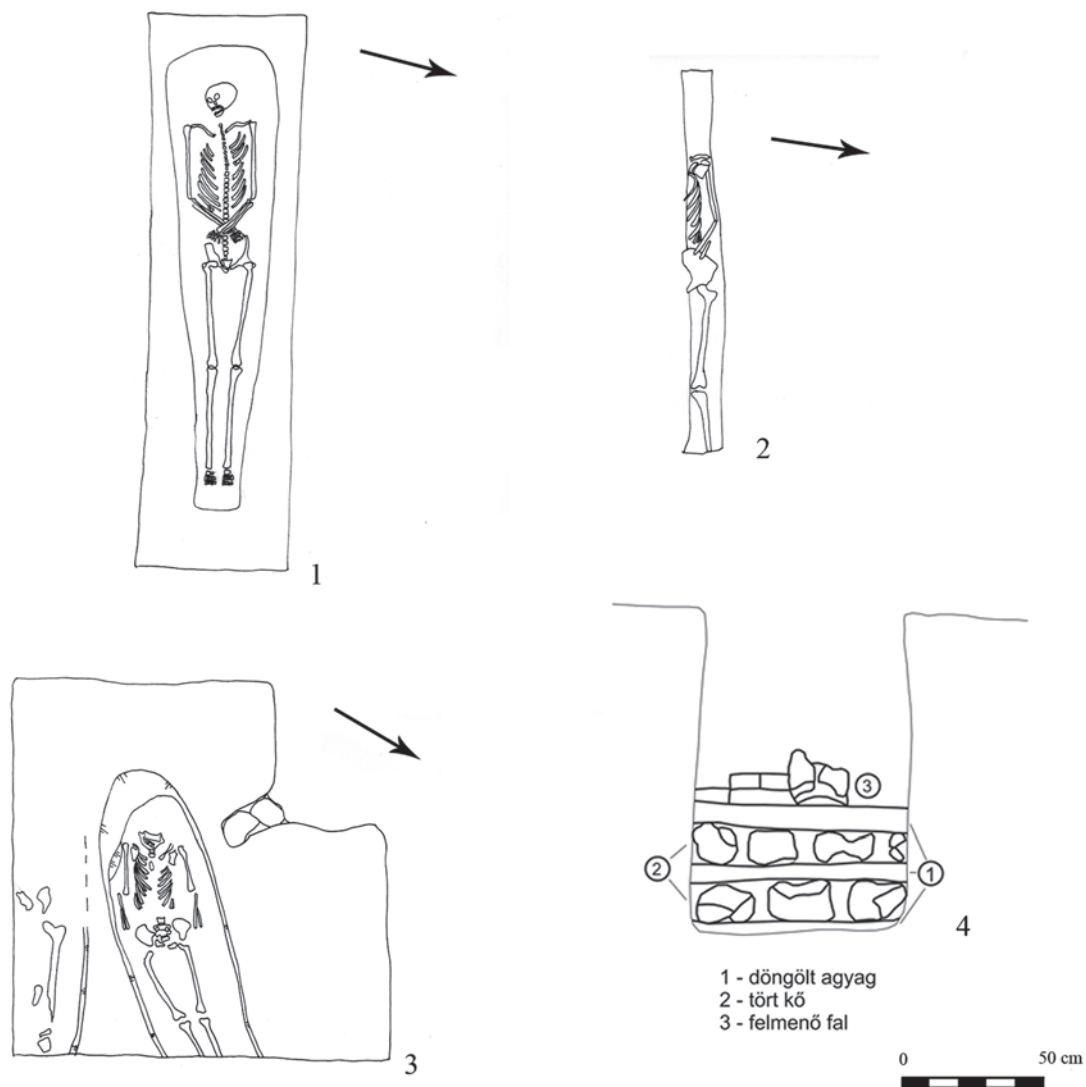
5

6

5. kép. Ásatási felvételek

1: az északi hajófal és a szentély alapozásának találkozásása; 2: a félköríves szentélyalapozás kelet felől, a falszövetbe vágott újkori sírral; 3: a szentélyalapozás félköríve belső síkja délen; 4: a nyugati bővítmény ÉNy-i része, a nyugati falat vágó 9. sír helyével; 5: a nyugati bővítmény nyugati fala és Ny-i pillérének törmelékkel visszatöltött alapozási árka dél felől; 6: a nyugati bővítmény kitermelt DNy-i támpillérenek alapozási árka, alatta korábbi sírokkal

6. kép: 1: 9. sír; 2: 10. sír; 3: 11-12. sír; 4: a román kori északi hajófal alapozásának metszete; 5: az 1. és 8. szelvény déli metszetrajza

7. kép: Freskótöredékek a szentélybelsőből

A toldalék belsejét igen kis felületen tudtuk feltárni. Az északnyugati sarok kb. 2,5×0,8 méter nagyságú belső részét a humusz alatt 40–50 centiméter vastag omladék fedte (6. kép 5.), amelyből a középkori téglakon kívül rengeteg, különböző méretű római peremes téglá- és imbrextöredék, valamint nagy mennyiségű tört kő került ki. Valószínűsíthető, hogy a kövek a római eredetűek, bizonyára a közelben – légvonalban egyaránt kb. 5 kilométerre – fekvő, 2. századi alapítású Iovia városából (Szakcs–Gölösi-dűlő), vagy a hasonló nevű 4. századi erőd (Kapospula–Alsóhetény)⁴² területéről hurcolták ide őket.⁴³ Ép téglából négyet találtunk, méreteik: 25,3×11×6,3 centiméter, 21,3×10×7 centiméter, 21×11×7 centiméter, 21×10×6,5 centiméter, a lemért további 12 darab töredékes téglá szélessége 11–14,9 centiméter (leggyakrabban 12–13 centiméter), vastagsága 5–6,5 centiméter (leggyakrabban 5,5–6 centiméter).

Az omladék alatt, a mai felszíntől 70–75 centiméter mélyen nagyjából vízszintes, viszonylag barna, homogén, kemény felület jelezte a belső járósíntet, alja az alapfal tetejénél (amely nagyjából a külső szintre utal) átlagosan 10 centiméterrel volt alacsonyabban. Ugyanezt a szintet találtuk meg az ettől a szelvénytől 2,5 méterre délre nyitott, 3×0,8 méter nagyságú 4. kutatóárokban is. A belső járósíntet az árok keleti felében átvágtuk, a kibontott 180 centiméteres mélységig egynemű, számottevő mennyiségű embercsontot tartalmazó, sárga löszszemcsés, kevert barna talajt tudtunk megfigyelni, amely a templom körüli temető átforgatott földjét jelzi. A külső járósíntet egy helyen sikerült megfigyelni: az 1. és 8. szelvény északi metszetében, a bővítmenytől északra kb. 1,5 méter hosszan 5–10 centiméter vastag sárga mészhabarcssáv jelezte az építés korának szintjét, nagyjából az alapfal tetejével egy magasságban.

Itt térünk ki részletesebben a röviden már említett, a szentélybelső néhány négyzetdeciméternyi területén talált freskótöredékekre. Legjellemzőbb alapszínük a világosszürke, de e mellett függőleges, sárgásbarna-bordó-fehér, fehér-sárgásbarna-sötétszürke-világosszürke, világosszürke-bordó-sárgásbarna-fehér-bordó sávok töredékeket is találtunk. A sávok töredékek mellett az alábbi jellegzetes darabok említhetők: egy sárga alapon bordó rácsos töredék; fehér alapon sárga vonalak között két piros kör; derékszögben összefutó fekete vonalak, sarkukból kiinduló újabb fekete vonallal. Néhány töredéken több rétegű színes festés, sok darabon pedig legalább kétszeri lemeszelés fedezhető fel (7. kép). A freskótöredékek – Lángi József szíves meghatározása szerint – talán a 14. század végén készülhettek. Ilyen kisszámú töredékből természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de érdemes utalni rá, hogy festett vakolatdarabok kizárólag a szentély területén kerültek elő, az északi hajófal helyén nyitott árkunkban csak néhány apró, meszelt vakolat-töredéket találtunk, máshol pedig azokat sem.

A bővítmeny omladékában, az 1. szelvény délkeleti sarkában egy vörös színű, homokkal és apró kavicsokkal soványított, gyorskorongolt, jól kiégetett, lekerekített peremű, felső harmadában erősen vállasodó, vállán hornyolt fazék töredékei kerültek elő, amelynek profilja kiserkeszthető. Magassága 20, peremátmérője 16,5, aljátmérője 10 centiméter (8. kép). E jellegzetes, vörös anyagú dunántúli fazéktípusból a legközelebbi darabokat az ozorai várból közölték, a 15. század végére, a 16. század elejére keltezve őket.⁴⁴ Ettől függetlenül az edényt ennél másfél-két évszázaddal későbbre, a templom valószínűsített pusztulásának, elhagyásának idejére keltezzük, feltételezve a késő középkori edényformák továbbélését a török kori magyar fazekasok között. (Természetesen elképzelhető, hogy az épület egy része már korábban sérülést szenvedett, és a reformátusok már csak egy részét – esetünkben a szentélyt – használták.)

A bővítmeny építésének idejére utalhat, hogy a nyugati zárófaltól nyugatra fél méterre, a humusz alatt jelentkező, kemény, fekete, apró mészhabarcokat tartalmazó rétegben – amelybe az alapozási árkokat ásták – Mária királynő ezüst denára került elő.⁴⁵

8. kép: Fazék a nyugati bővítmeny omladékából

42 A két Iovia-ra legújabbban: Tóth 2009. 120-124.

43 „Nincsen kétség, hogy minden közel levő kőépítmény, az újabb pusztákon a sülyedtvári falakból keletkezett.” – írta Rómer Flóris az 1860-as években, de kétségtelenül a középkorra is érvényes módon. Tóth 2009. 58.

44 Feld – Gerelyes 1985. 165., 167. 4. kép 1.

45 CNH II. 116.

3. periódus

Az így kialakult, nyugati bővítménnyel ellátott templomot az írott forrásokban 1618-ban megjelenő reformátusok is használatba vették, amint ezt a középkori freskók már említett, helyenként 4–5 rétegben is megfigyelhető lemeszelése igazolja. Bár e korszak építészeti maradványaiból ismertük meg a legkevesebbet, ezt tekinthetjük az épület 3. periódusának.

Említettük már a szentély belsejében nyitott szondában megfigyelt, másodlagosan felhasznált téglából rakott jelenséget. Pontosan az alapfal mellett került elő, egykor bizonyára a ma már nem létező felmenő mellé építették. Alakja négyzetes, mérete 50×50 centiméter (két téglá hosszúságú, illetve szélességű). Arra, hogy nem a szentéllyel egy időben készült, attól eltérő, homokos, mállékony anyagú habarcsa, a benne látható töredék téglák, valamint az utal, hogy alja 10 centiméterrel a szentélyalapozás teteje fölött ér véget, alatta téglá- és mészhabarcs-töredékes fekete föld található. A jelenség funkcióját nem ismerjük; a reformáció korának liturgikus térhasználatát figyelembe véve – amikor is előszeretettel építettek szószéket az északi fal (leginkább hajófal) mellé – akár szószék alapozásának is gondolhatnánk, ám mérete ehhez nem elegendő, ez a használat csak több hasonló „lábat” feltételezve képzelhető el. Mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a második periódusnál későbbi építmény.

Leletanyag

A templom feltárása során kevés lelet került elő, ezek java része kerámia. Valamennyi ismertetett töredék homokos anyagú, sima felületű, jól kiégetett, díszítetlen darab, a kevés jelzett kivételt nem tekintve gyorskorongon készültek.

Az 1. és 8. szelvényben, a bővítmény nyugati zárófalának omladékában 5 töredéket találtunk. Késő Árpád-kori egy lassúkorongolt, világosbarna, keskeny közű csigavonallal díszített cserépbogrács (?) oldaltöredéke (9. kép 8.). Késő középkori egy érdes felületű, sötétszürke, rövid, lekerekített fazékperem-töredék (9. kép 5.), egy érdes felületű, jól kiégetett, szürkésbarna, sűrűn, szabálytalanul bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített fazék oldaltöredéke (9. kép 7.), egy érdes felületű, vörösesbarna pohár (?) korongról levágott fenéktöredéke, a levágás nyoma a fenéken jól látszik, az oldalfal a fenékhez merőlegesen kapcsolódik (9. kép 6.). Kora újkori egy vörösesbarna, lekerekített, alsó részén hornyolt peremű, hangsúlyos nyakú, a felső harmadban erősen vállasodó fazék peremtöredéke, vállán korongolás-nyomokkal (9. kép 1.).

Az 1. szelvényben, a bővítmény északnyugati sarkának omladékában két késő középkori fazék peremtöredéket találtunk. Az egyik lassúkorongolt, felülete érdes, átlagosan kiégetett, vörösesbarna, pereme lekopott, lekerekített, alsó részén hornyolt, fedőhoronnyal ellátott, nyaka hangsúlyos, vállán korongolásvonalak (9. kép 3.). A másik gyorskorongolt, felülete sima, jól kiégetett, világosbarna, pereme rövid, lekerekített, tagolt (9. kép 4.).

A 12. árokban, a szentélybelsőben, az agyagos járósíntbe tapadva két késő középkori, világosbarna fazék oldaltöredéket találtunk (9. kép 25-26.).

A 9. kutatóárokban egy késő középkori, jól kiégetett, szürkésbarna fazék profilált, alsó részén hornyolt, fedőhoronnyal ellátott peremtöredéke került elő (9. kép 2.).

A templom területén néhány szórvány fémtárgy is napvilágra került. A templomhajó északnyugati sarkából, az omladékból került elő 2 darab karikás-gyűrűs szeg. Mindkettő karikájának átmérője 1,5 centiméter, négyzetes átmetszetű vasból készültek, amelynek legnagyobb szélessége 0,5 centiméter. A szegek hossza kb. 6, ill. 7 centiméter (12. kép 35-36.).⁴⁶ Szintén innen való egy lapos vaslemez – talán koporsóvasalás – töredéke, amelynek egyik oldala egyenes, másik homorú, sarka lekerekített, benne ovális lyukkal, másik fele töredékes. M: 8,5×6,5 centiméter (13. kép). A templom területén került elő egy lapos vastárgy töredéke, egyik elhegyesedő, hajlott, a másik vége kettényílílik, valószínűleg valamilyen szerves anyag befogása céljából, az egyik oldalon megmaradt a rögzítő szegecs, a másik oldalon csak a szögcslyuk. M: 5,4×1,2×0,1 centiméter (9. kép 22.). Egy 0,2–0,3 centiméter átmérőjű, sűrű lyukakkal áttört rézlemez töredékét a meddőből gyűjtöttük össze (9. kép 21.).

Különleges leletnek számít végül egy puha mészkölap (?) töredéke, amelybe csaknem a teljes lapot kitöltő kört karcoltak. M: 10,5×9,3×1,5 centiméter (9. kép 1.). A templom omladékából került elő, nem lehetetlen, hogy másodlagos, római kori darab.

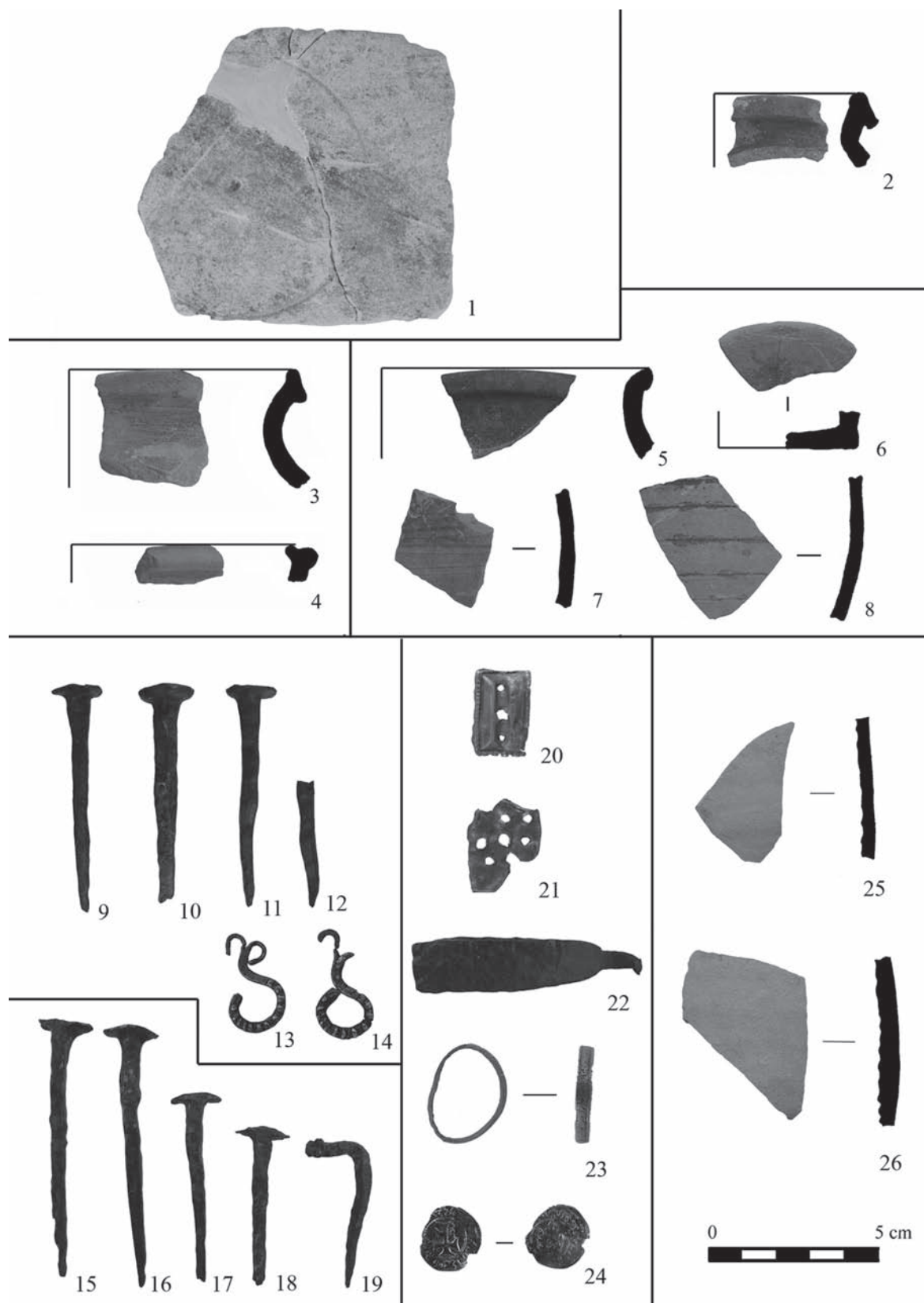
Datálás

Amint láthattuk, Lápaafőn félköríves záródású téglatemplom épült az Árpád-kor folyamán (3. kép 2.). Építésének idejével kapcsolatban a feltárt részletek elenyésző volta miatt nem bocsátkozunk feltételezésekbe, alaprajza, mérete és építőanyaga alapján legkésőbb a 13. században épülhetett.⁴⁷ A településről Árpád-kori oklevél nem maradt fenn, de a környező települések és templomaik viszonylag korai említései (Hor: 1250/-; Marosd: 1138/1298; Merse: 1276/1276; Nak: 1304/1304; Várang: 1138/1250)⁴⁸ alapján a 13. századnál valamivel korábbi keltezés is

⁴⁶ Gere 2003. 126., 228. VI. t. 1-6.

⁴⁷ Valter 2004. passim

⁴⁸ K. Németh 2011. passim.

9. kép. Leletanyag a templom területéről: 1: 12. árok (omladék); 2: 9. kutatóárok; 3-4: 1. szelvény (a gótikus bővítés omladéka); 5-8: 1. és 8. szelvény (omladék); 9-14: a 9. sír leletanyaga; 15-19: a 4. sír leletanyaga; 20-24: szórvány féMLETEK a templom területéről; 25-26: 12. árok (a szentélybelső agyagos járósíntje)

elképzeltetőnek tartunk. Az épület szokatlansága abban rejlik, hogy egy épületen belül kétféle alapozási módot alkalmaztak: a szentély alapozásához követ és téglát használtak, míg a hajófalé döngölt agyag- és kőrétegekből készült. Ez az eljárás ritka ugyan, de máshol is elfordul. Szatmári Imre 1985–1986-ban Békéscsaba–Megyeri faluhelyen tárt fel olyan román kori templomot, amelynek kétféle alapozása volt: a hajó alapozása döngölt sárga földből, a szentélyé pedig törmelékeny téglasorok és döngölt földrétegek váltakozásával készült.⁴⁹

A késő középkorban – talán a falu lélekszámának növekedése miatt – nyugat felé kibővítették a templomot (3. kép 2.). A toldalékot a szentélyhez hasonló módon készítették, az alapárokba törtkőből és téglából falat raktak. A bővítmeny nyugati sarkaihoz a hajófalak meghosszabbításaként épült két támpillér ismét szokatlan megoldás – párhuzamait az általunk átnézett anyagból (Békés, Somogy, Pest, Tolna, Veszprém megyék) nem is ismerjük –, hiszen a sarkokon rendszerint haránt irányú támpilléreket találunk. A bővítés idejét a gótikus jelleget nem mutató pillérek alapján a 14. századra, annak is inkább az első felére helyezhetjük. Nem tudjuk, hogy az átépítés kinek köszönhető, a vélhetőleg csak részbirtokkal rendelkező Vápfőiek mindenestre csak a 15. század letelepedésénél tűnnek fel a faluban.

A templom túlélte a török hódítást, a forrásokból 1618-tól igazolt református jelenlétet a freskótöredékeken megfigyelhető többszöri lemeszelés is alátámasztja, tovább talán ekkor készült a szentélyben feltárt, másodlagosan készült téglapillér (3. kép 2.). Mint láthattuk, a hagyomány szerint a templomot a törökök hordták el építőanyaga miatt, de legkésőbb az 1686 és 1711 közötti zavaros időkben végleg sorsára hagyhatták, bár a temetkezés – amikor a falu éppen nem volt lakatlan – mindvégig folyamatos lehetett körülötte.

A templom körüli temető

A templom körüli temetőből összesen 13 sírt számoztunk be, de csak ötöt bontottunk ki közülük. Ezek közül három (10–12. sír) a templom nyugati irányú bővítése előtt került eltemetésre, mert a bővítmeny építése során részben megbolygatták (10. sír: az északi támpillér alatt), részben elfedték őket (11–12. sír: a délnyugati sarok alatt). A feltárt sírok közül kettőt (4., 9. sír) már a templom elhagyása után, az újkorban ástak meg, a 9. sír átvágta a templom nyugati zárófalának alapozását. A teljesen ki nem bontott 13. sír a szentélyzáródás ívének egy részét pusztította el.

A templomtól északra 5 méterre nyitott, É–D irányú, 150 centiméter széles, 11 méter hosszú kutatóárokban nyolc, löszös betöltésű, DNy-ÉK tájolású sírfolt (1–8. sír) részletét figyeltük meg a fekete talajban. Ebbe a sírsorba illeszkedik az a sír is, amelyet közvetlenül az északi támpillér mellé, annak déli oldalára ástak úgy, hogy keleti szélét beleásták a nyugati fal ekkor felmenő részekkel már bizonyára nem rendelkező alapozásába (9. sír). E sírok a 9. sírban talált ruhakapocspár, a 4. és 9. sírban talált zömök koporsószőgek, és az alapján, hogy a 9. sír vágta a templom nyugati falát, kétségtelenül Lápfő újkori telepeseivel hozhatók összefüggésbe, koruk a 18–19. századra tehető. Mivel a templom(rom) helyén és közvetlen környezetében az újkorban is temetkeztek, a temető a román kori templom felépülésétől kezdve napjainkig folyamatosnak mondható.

Sírleírások

A feltárt sírok leírása (minden váz háton fekvő, nyújtott helyzetű volt, ezt külön nem jeleztük):

4. sír: csak a kutatóárokba eső részét tudtuk kibontani, medencétől lefelé. Jobb kézfeje a medencére hajtván. Koporsó famaradványai a halott felett és mellett, a jobb lábfej mellett és a jobb alkar alatt egy-egy kerek fejű, a középkoriaknál zömökebb koporsószőg, további 3 pedig szórványként; hosszuk 6,2–6,8 centiméter (9. kép 15–19.). Mélység: 320 centiméter, tájolás: DNy-ÉK. Mérhető hossza: 99 centiméter.

9. sír: a nyugati bővítmeny északi támpillére mellett, a nyugati zárófal nyugati falsíkjára ásva. Koponyája jobbra billent. Karok egymást keresztezve a medencére helyezve (6. kép 1.). A betöltésből 4 darab négyzetes átmetszetű, piskóta alakú fejfelületű koporsószőg került elő, hosszuk 6,3–8,5 centiméter (9. kép 9–12.). Mélység: 140 centiméter, tájolás: DNy-ÉK. Melléklet: a mellkas jobb és bal oldalán lapos rézhuzalból hajlított, nagyméretű *ruhakapocspár*, rajta szövetmaradványokkal (9. kép 13–14.). M: 2,4–2,5×1,4×0,1 centiméter.

10. sír: a templom északnyugati támpillérének alapozása alatt jelentkezett, a pillér mellé ástott újkori 9. sír északi metszetalában vettük észre. Koponyáját és jobb oldali vázcsontjait a 9. sír ásása során megsemmisítették. Alsó lábszára fölül épült a bővítmeny alapozása, ezért nem bontottuk ki. Bal karja a medencén feküdt (6. kép 2.). Mérhető hossza 120 centiméter. Csontozata alapján talán felnőtt férfi lehetett. Mélység: 120 centiméter, tájolás: Ny–K. Melléklet: –.

11. sír: foltja a délnyugati támpillér alapárkának betöltését eltávolítva jelentkezett a sárgásbarna altalajban, alapterülete 110×40 centiméter. A halott gyermek a folt jelentkezésétől számítva 10 centiméter mélységben feküdt, arckoponyáját az alapárok ásása során megsemmisítették. Alsó lábszárai a szelvényen kívülre esnek. Karjai a test mellett nyújtva (6. kép 3.). Mélység: 152 centiméter, tájolás: DNy-ÉK. Mérhető hossza: 100 centiméter. Melléklet: –.

49 Jankovich – Medgyesi – Nikolin – Szatmári – Torma 1998. 176. 31. kép

12. sír: foltja a délnyugati támpillér alapárkának betöltését eltávolítva jelentkezett a sárgásbarna altalajban, alapterülete 80×30 centiméter. A váz csontjai már a folt jelentkezésének szintjén megfigyelhetőek voltak. A váz nagy részét – medencéjétől felfelé – már az alapozási árok ásása során megsemmisítették. Alsó lábszárai és jobb combcsontja a szelvényfalba futnak (6. kép 3.). Mélység: 150 centiméter, tájolás: Ny–K. Mérhető hossza: 70 centiméter. Melléklet: –.

A templom területén szórványként igen kevés, a megbolygatott temetkezésekkel kapcsolatos leletet találtunk, ezek azonban egyöntetűen késő középkori temetkezésekre utalnak. A két körbefutó horonnyal tagolt felületű réz *pántgyűrű* (d: 1,5 centiméter, sz.: 0,2 centiméter) (9. kép 23.) a 14. században gyakori típus⁵⁰, de Ozorán a 16. század első felére keltezve is került elő példánya.⁵¹ Ruhaveret lehetett a téglalap alakú *préselt veret*, gyöngysoros keretézéssel, hosszanti tengelye szélein egy-egy kisebb, közepén nagyobb lyukkal, a hosszanti oldalak menti mezők közepén enyhén kiemelkedő, a sarkokhoz, illetve a középvonalhoz lefutó gerinccel. M: 2,6×1,7 centiméter (9. kép 20.). Néhány további, temetkezésekkel kapcsolatos tárgyat csak megemlítünk: előkerült egy *rugós párta* spiráljának néhány milliméter hosszú töredéke, egy *pártalenyomatos*, zöldre színeződött koponyatöredék, továbbá számos középkori és újkori *koporsószőg* (12. kép 31–34.).

A falu leletanyaga

A középkori település felszíni nyomait a mai falu felett északról elterülő dombon, a temető körül sikerült azonosítani. Középkori kerámiát a temetőtől nyugatra és keletre is gyűjtöttünk, dél felé pedig a Béke utcai házak dombra felhúzódo kertjei végéig. A faluhelyet a beépítettség, illetve a vegetáció miatt nem sikerült lehatárolni, valószínű azonban, hogy a Várangi-árok és a Rigói-patak összefolyásában, a dél felé lejtő dombvonulat déli részét ülték meg, a templom pedig a házaktól északra, a falu északi, legmagasabb részén épült. Az alább bemutatott kerámiaanyag a temető környékéről származik. Az ásatás idején egyik segítőnkől szórvány fémtárgyakat is kaptunk, amelyek részben szintén itt kerültek elő. Középkori tárgyak előkerüléséről a belterület más részein, a Rigói-árok mellett, annak déli felén is tudunk, a lelőhely kiterjedését ebbe az irányban azonban a beépítettség miatt nem tudtuk tisztázni.

Kerámia

A felszíni leletanyag nagy részét késő középkori töredékek teszik ki. Csaknem kivétel nélkül homokos – esetenként homokos és kerámiazúzalékos, illetve enyhén kavicsos anyagú, gyorskorongolt, díszítetlen, jól kiégett, szürke, szürkésbarna, illetve vörösesbarna töredékek.

A fazekak pereme jól profilált, alsó részén borda fut körbe, levágott (10. kép 5.), levágott, hornyolt (10. kép 2., 9.) és lekerekített (10. kép 3–4.). A fazékperemek között van közepesen kihajlój, lekerekített (10. kép 6.), rövid, enyhén kihajlój, két részre tagolt (10. kép 7.), rövid, megvastagodó, lekerekített (10. kép 8.), enyhén kihajlój, lekerekített, szabálytalan kiképzésű (10. kép 10.), rövid, lekerekített (10. kép 11.), jól profilált, függőleges állású, levágott, sarkainál lekerekített (10. kép 12.), hosszú, levágott, hornyolt, oldalán borda fut körbe (10. kép 13.), hosszú, tölcséresen kiszélesedő, lekerekített, oldalán borda fut körbe (10. kép 15.). Jellemző szájméjük 10–11, illetve 16–18 centiméter, egy fazék átmérője 24–26 centiméter volt (10. kép 2.). A késő középkori fazék oldaltöredékek anyaga hasonló, díszítésük keskeny, illetve széles közű csigavonal (10. kép 17–19., 21–22.).

Kiképzése miatt különlegesnek számít egy vízszintesen levágott, 5 darab bordával tagolt perem (10. kép 1.). Egy enyhén kihajlój, lekerekített, oldalán körbefutó bordával ellátott peremtöredék még lassúkorongon készült (10. kép 16.). Egy késő középkori, szürkésbarna pohár (?) peremtöredéke rövid, függőleges állású, sarkainál lekerekített (10. kép 14.). A korsókat egy világosbarna, porózus felületű fültöredék képviseli (10. kép 20.).

Vastárgyak

Gótikus *sarkantyú* töredéke, szárai enyhén ívesek, az egyik szár vége letörött, a másik végén kettős nyílású fül töredéke. A szárok összefutásánál hegybe ugró, utólag lehajlott csúcs, a nyak tövén körbefutó, kettős horony, a taréjt rögzítő szárok szétnyíltak, az egyik szár vége letörött, a taréj hiányzik. A szár hossza 10,5 centiméter, a nyaké 3 centiméter. Formája alapján 14. századi.⁵²

Nyállapos vaskés töredéke, mindkét oldalán 2–2 darab, 0,8–1 centiméter hosszú vasszögeccsel, a nyállap a penge felőli oldalon hegyesen lehajlik. M: 5,4×1,5 centiméter (11. kép).

Rombusz alakú, illetve elhegyesedő ovális alakú, a hegy és a túske találkozásánál megvastagodó nyéltüskés vas *nyílhegyek*. H: 5,3×1,2×0,5, ill. 4,5×1×0,3 centiméter (12. kép 22–23.).

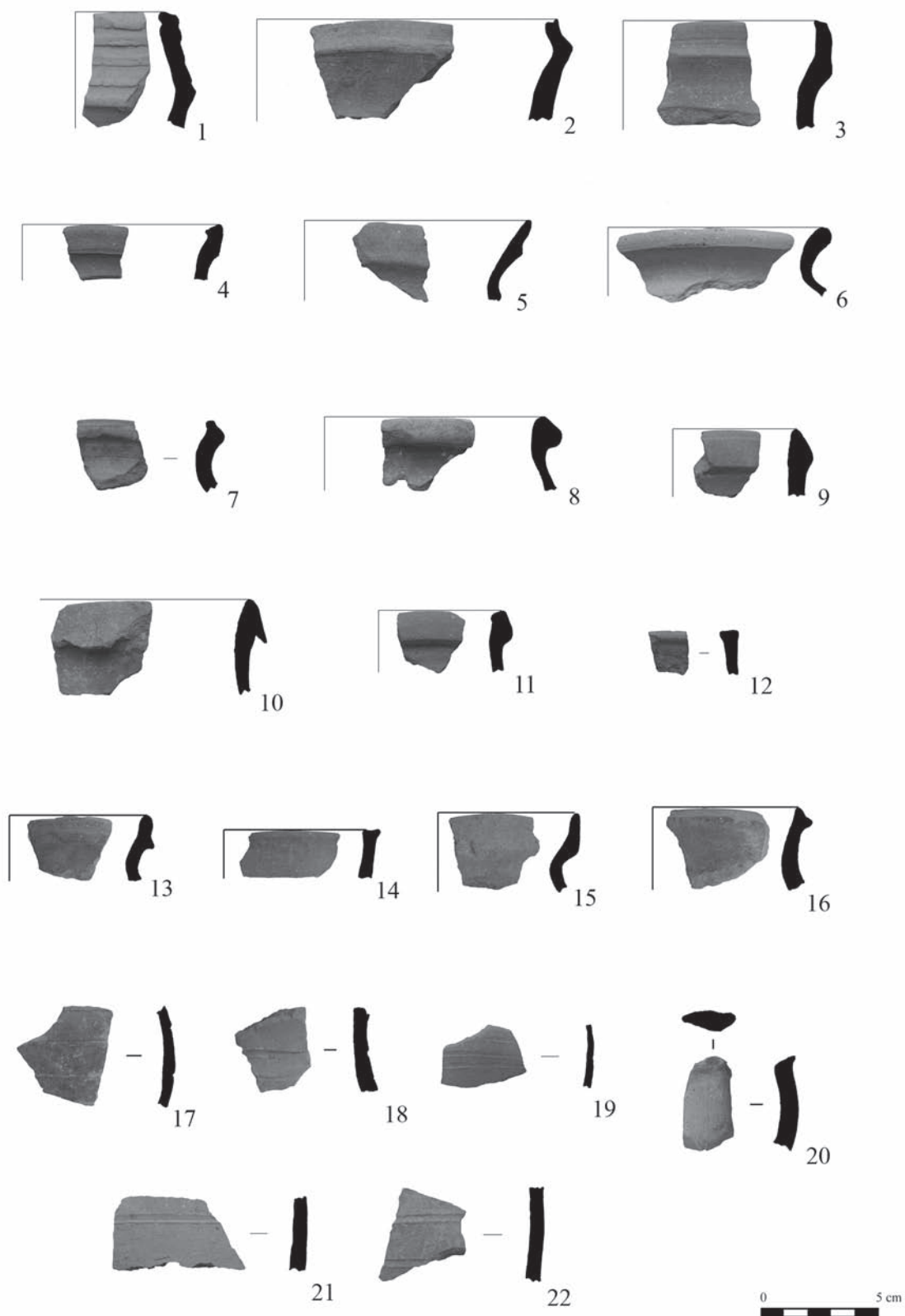
Puska elsütőszerkezetének alkatrésze, egyik végén ellaposodó, egyenes szárbán, másik végén négyzetes átmetszetű, ellaposodó hegyű kampóban végződik, közepén kerek lyukkal. M: 9×3,5 centiméter (12. kép 30.). Hasonló tárgy került elő pl. Bajcsavárról.⁵³

50 Selmeczi 1992. 91.

51 Gere 2003. 97.

52 Kalmár 1971. 360.

53 Bajcsa-vár 2002. 150. 128. kép. A párhuzamra Varga Máté hívta föl a figyelmünket.

10. kép: Szórvány kerámia a középkori faluhelyről

Egyik végén elhegyesedő, másik végén ellaposodó vastárgy, ellaposodó végén kerek lyukkal, mellette egy másik lyuk töredékével (12. kép 29.). Talán mérlegkarként azonosítható, amelynek felfüggesztő lyukát annak elkopása után arrébb helyezték.

Nyállapos vaskés töredéke, a nyállap töredékén lyukkal, a nyállap és az él találkozásánál az egyik oldalon függőleges, horonnyal ellátott vörösréz lemezzel, a másik oldalon csak a vörösréz szögecs maradt meg. M: 5×1,1×0,1–0,2 centiméter (12. kép 24.).

Elkeskenyedő hegyű vas késpenge töredéke. M: 6,2×1,6 centiméter, sz: 0,1–0,4 centiméter.

Nyéltüskés vaskés töredéke, a tüskén vörösréz takarólemezzel. Pengeméret: 8,5×1,5×0,5 centiméter, a takarólemez mérete: 2×0,6×0,3 centiméter (12. kép 26.).

Vaskés töredéke, rövid, 0,4 centiméter hosszú szöggeccsel átütött nyállappal, a nyállap végén nyéltüskével (!). M: 3,9×1,2×0,1–0,2 centiméter (12. kép 27.).

Nyállapos vaskés töredéke. 4,5×1,5 centiméter nagyságú, a penge felé eső oldalon enyhe hegyben végződő sarkú nyállapja ép, mindkét oldalon 2–2, 0,8 centiméter hosszú vasszöggeccsel. A nyállapnál keskenyebb penge indításából 0,5–0,6 centiméter hosszú rész maradt meg. M: 5,3×1,8 centiméter (12. kép 28.). Nyéltüskés, illetve nyállapos vaskés töredéke, mindkettőnek hiányos mind a pengéje, mind a nyélrész. M: 5,2×1,5 centiméter ill. 4,8×1,3 centiméter.

Téglalap alakú, széles, két vasszegeccsel átfúrt lapos vaseszköz töredéke, egyik végén nyéltüskével. M: 10,5×2 centiméter (12. kép 25.).

Keskeny, pengeszerű, de életlen vaslemez, egyik végén a lapjára merőlegesen álló, lyukkal áttört nyéllemezzel. M: 6,5×1,5 centiméter.

Lapos vastárgy, téglalap alakú részének egyik hosszabb oldalából háromszög alakban kinyúló, elkeskenyedő szárral. M: 3×2,5×0,5 centiméter (12. kép 21.).

Egyéb fémtárgyak

Nyolcágú, öntött bronz *csillag alakú csat* töredéke, négy, háromszög alakú hegygel, az egyik háromszögön 0,3 centiméter átmérőjű lyuk, hegyén stilizált liliommal. Felületét 0,2 centiméter átmérőjű poncolt körök borítják. Kiszekesztett átmérője kb. 4,6 centiméter (12. kép 13.). A csillag alakú csatok legkorábbi darabjai a 13–14. század fordulóján elrejtett kincsleletekben jelennek meg, és a 15. század elejére eltűnnek a leletanyagból.⁵⁴

Rombusz alakú, öntött bronz *palástcsat* töredéke. A csattest teljes felülete poncolt körökkel díszített, az ágak gombszerű végei háromszorosan tagoltak. A tüske beakasztására szolgáló lyuk átmérője 0,4 centiméter. Kiszekeszthető átmérője 3,8 centiméter, a csatkeret szélessége 0,3 centiméter (12. kép 14.). A tatárjárástól a 15. század közepéig keltezhető, méretben legközelebbi párhuzama egy Muhin előkerült darab.⁵⁵

4 darab pajzs alakú, domború, sárgaréz *késsnyélvég-borító veret*, steyr-i kések szerelvényei a 15. század második feléből, 16. század elejéről (12. kép 17–20.).⁵⁶

Kerek, közepén lemélyedő közepű *gyertyatartó* (?), alján 0,4 centiméter átmérőjű kerek bemélyedés, a lemélyedő rész oldalán két, utólagosan fúrt lyuk. D: 3,5 centiméter (12. kép 3.). Legközelebbi párhuzama Decs–Etén került elő.⁵⁷ Egy 4 centiméter átmérőjű darabot Bakay Kornél könyvtábla csúsztatógombjaként közölt.⁵⁸ Téglalap alakú *préselt veret*, gyöngysoros keretézéssel, hosszanti tengelye szélein egy-egy kisebb, közepén nagyobb lyukkal, a hosszanti oldalak menti mezők közepén enyhén kiemelkedő, a sarkokhoz, illetve a középvonalhoz lefutó gerinccel. M: 1,8×1,6 centiméter (12. kép 11.).

Téglalap alakú, ferde rovátkákkal díszített *préselt veret* töredéke. M: 2,7×1,4 centiméter (12. kép 10.). Hasonló került elő – szélein gyöngysoros kerettel Szendrő–Gacsalon⁵⁹ és Karcag–Orgondaszentmiklóson.⁶⁰

Háromlevelű lóhere formájú, lapos, közepén lyukas, öntött réz *veret*. M: 1,5×1,5 centiméter (12. kép 12.). Hasonló, szélein három ponton átfúrt, préselt veret került elő a négyszállási I. számú jáász temető 78. és 160. sírjából.⁶¹ Helyzetük alapján ruhára varrt díszek lehettek.

11. kép: Gótikus sarkantyú töredéke a faluhelyről

54 Ódor 1998. 128., több párhuzam: 134. 9. jegyzet

55 Ódor 1998. 129–130., 133.

56 Holl 1994–1995. 171., 173.

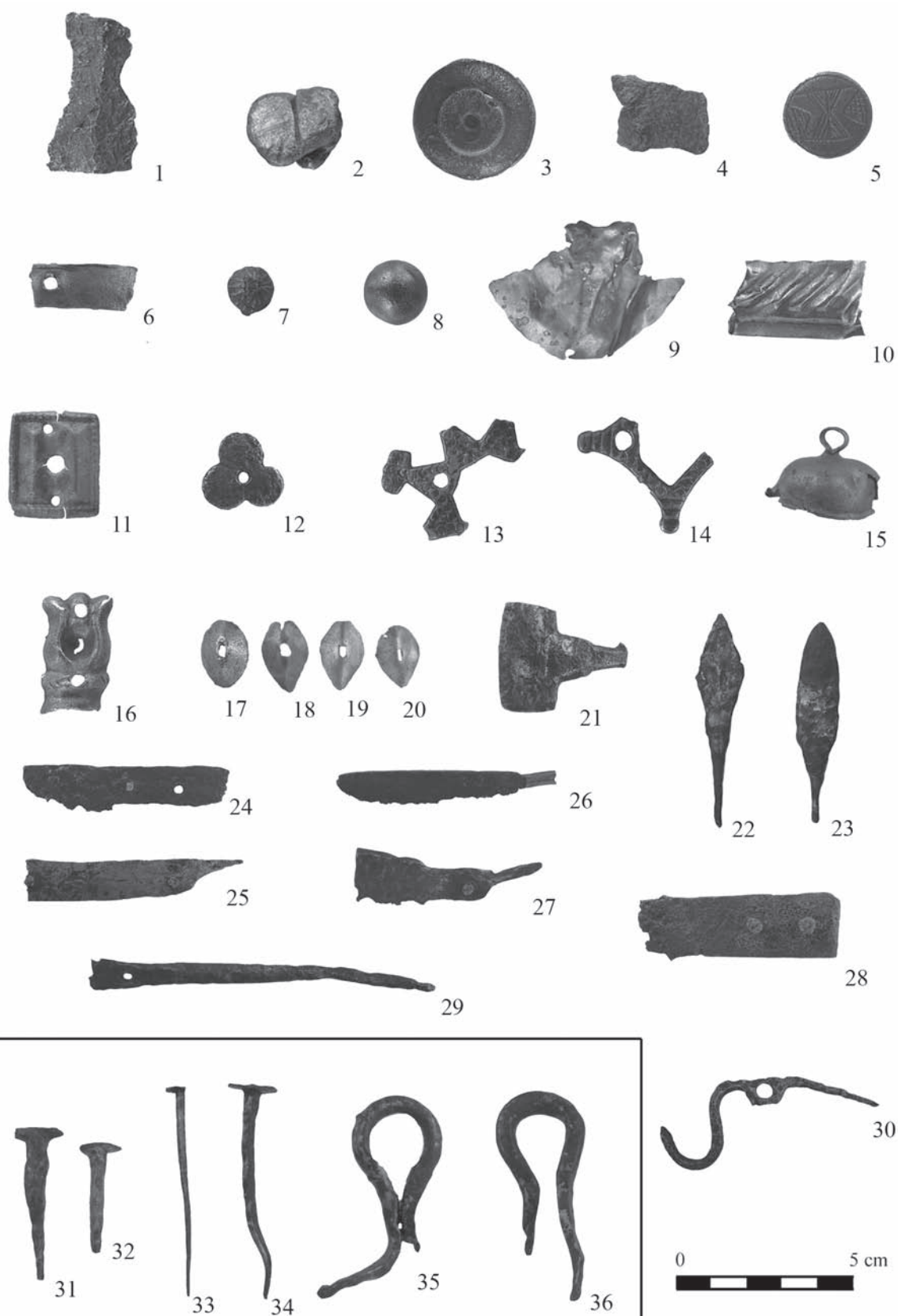
57 Miklós – Vizi 1999. 257. 22. kép 12.

58 Bakay 2011. 248. 762. kép

59 Wolf 1985. 245. 5. kép 9.

60 Selmeczi 2009. 27. 1. kép 3, 6.

61 Selmeczi 1992. 107. III. t. 33; VI. t. 31.

12. kép: Szórvány fémtárgyak a középkori faluhelyről

Háromszirmú virágot mintázó, domborított, bemélyedő közepű sárgaréz *veret*, két hosszanti végén szegecslyukkal. M: 2,3×1,4 centiméter (12. kép 16.).

Fejsgyűrű fejrésze, bekarcolt díszítéssel. Két, párhuzamos vonal közt csúcsukkal érintkező háromszögek, az általuk közrezárt mezőkben egy-egy, átlós rovátkákkal díszített háromszöggel. Alján a letörött pánt lenyomatával. D: 1,6 centiméter (12. kép 5.).

Gömb alakú, nagyméretű, deformált réz *fülesgomb* felső része. A fül szárai a gomb belsejében visszahajtván. M: 2,8×1,7×2 centiméter (12. kép 15.). Félgömb alakú vörösréz *fülesgomb*. A csepp alakú fül hosszanti irányban két részből összeillesztve. D: 1,4 centiméter, m: 0,8 centiméter (12. kép 8.). Gerezdelt felületű vörösréz *fülesgomb*, négyzetes átmetszetű, törött hegyű füllel. D: 0,7 centiméter, m: 0,6 centiméter (12. kép 7.). Valószínűleg újkoriak.

Kerek *rézlemez töredéke*, szélén 0,4 centiméter átmérőjű lyukkal (12. kép 9.). D: 9 centiméter.

Téglalap alakú vörösréz *lemez töredéke*, végén kerek lyukkal, másik vége törött. M: 2,8×1,2 centiméter (12. kép 6.).

Lapos aljú, érdes felületű *bronz töredék*, enyhe gerinccel, talán harang töredéke. M: 3,2×1,9×0,4 centiméter (12. kép 1.).

Ólomgolyó összenyomódott maradványa. M: 2×1,5 centiméter (12. kép 2.).

Előkerült továbbá 4 darab erősen kopott római *érme*, illetve töredékeik.

Érmek

A falu helyéről 9 darab érmét gyűjtöttünk. Árpád-kori nincs köztük, valószínűleg mind 15. századi, a török kort egy II. Máttyás-denár képviseli.⁶²

13. kép: Koporsóvasalás (?) töredéke

Kibocsátó ország Uralkodó	Típus, anyag verési idő	Verdejegy verde	Súly (g)	Átmérő (mm)	Leltári szám/ sorszám
Magyar Királyság					
I. Ulászló (1440-44)	denár, réz, CNH II. 149.A., H 598., U 469. U: 1440-41, H: 1440	W-R verdejegy a kettős kereszt két oldalán ⁶⁰ Visegrád	0,38	13	- (1.)
I. Ulászló (1440-44)	denár, réz, CNH II. 143.A., H 609., U 475.a. 1444	?-R verdejegy a címer két oldalán ⁶¹	0,52	17-18	- (2.)
I. Ulászló és Hunyadi János	denár, réz, CNH II. 163., H 628., U 473. 1442-1443?	kettős kereszt jobb oldalán, olvashatatlan	0,41	15-16	- (3.)
középkor (15. század)	denár méretű, réz, erősen kopott talán CNH II. 164., H 629., U 474. ⁶²	-	0,49	15	- (4.)
V. László (1453-57)	denár, ezüst, CNH II. 145.A., H 607., U 472. U: 1442-43, H: 1443	nem olvasható	0,27	14	- (5.)

62 Az érmek meghatározásáért köszönet Varga Máténak.

60 Ez a verdejegy az Unger-féle éremhatározóban és Huszár Lajos munkájában sem ismert. A W mellett csak B, D, G, h, S és két keresztbe állított háromágú villa fordul elő.

61 A – R verdejegy az Unger-féle éremhatározóban és Huszár Lajos munkájában sem ismert.

62 Előlapon korona, körülötte körirat. Csak a koronás felét verték ki, a másikat nem. Ez esetben Hunyadi János verete lenne, verési idő: 1442-1443?

középkor (15. század)	denár méretű, réz, szinte teljesen kopott, meghatározhatatlan ⁶³	-	0,32	14-15	- (6.)
középkor (15. század)	denár méretű, réz, erősen kopott, meghatározhatatlan ⁶⁴	-	0,34	14	- (7.)
középkor (15. század)	denár méretű, réz teljesen kopott ⁶⁵ , meghatározhatatlan	-	0,40	13	- (8.)
II. Mátyás (1608-19)	denár, ezüst, CNH III. 239-240., H 1139-40., U 868-869. ⁶⁶ 1612	K-B verdejegy a címer két oldalán Körmöcbánya	0,22	14	- (9.)

A település leletanyaga alapján elmondható, hogy a kerámia nem tér el a környező faluhelyek felszíni anyagától, ám a fémtárgyak között akadnak olyan darabok – rombusz- és csillag alakú csatok, sarkantyú, mérlegtöredék (?) –, amelyek talán a 15. század elejétől adatolt helyi nemesek tárgyi hagyatékának tarthatók.

Összefoglalás

A Tolna megye nyugati szélén fekvő Lápafő – a középkorban Vápafő – templomát 1430-ban említi középkori forrás. A település 1348-tól tűnik fel oklevelekben, a 15. század elejétől helyi kisnemeseket is ismerünk. A falu a 16. század végéig szerepel a török defterekben, 1618-tól református lelkészét is említik. A hódoltság után újraterelése az 1710-es években indult meg.

A középkori templomot a 18. században hordhatták szét nyomtalanul. Helye a mai falu református temetőjébe esik, maradványait sírásáskor gyakran megbolygatják. Hozzáférhető részeit 2012-ben tártuk fel a modern sírok között nyitott kutatóárokokkal, illetve a temető nyugati részén két nagyobb szelvényel.

Az első, román kori periódusban félköríves szentélyzáródású templom épült, szentélyét kőből és téglából alapozták, a hajó alapozását azonban kő- döngölt agyagrétegek váltakoztatásával alakították ki. A késő középkorban nyugat felé 8 méter széles bővítménnyel toldották meg, sarkain egyenes, rövid támpillérekkel, teljes hossza így kb. 18,8 méter lett. A szentélybelsőben talált apró középkori freskótöredékeken többszöri lemeszelés nyomait figyeltük meg, tehát a reformátusok is ezt a templomot használták.

A nyugati bővítmény építésével megbolygattak néhány korábbi sírt, amely az Árpád-kori templom temetőjéhez tartozott. Az épület környékét annak pusztulása után is temetőként használták, a bővítmény nyugati falát és a szentély alapozását is újkori sírok vágta át.

A középkori falu a Rigói-árok és a Várongi-árok által közrefogott széles dombon feküdt, felszíni nyomait a temető körül találtuk meg, déli irányban a mai falu alá húzódik. A település kerámiaanyaga nem tér el a környező faluhelyekétől, ám a fémtárgyak között akadnak olyan darabok – rombusz- és csillag alakú csatok, sarkantyú, mérlegtöredék (?) –, amelyek talán a 15. század elejétől adatolt helyi nemesek tárgyi hagyatékának tarthatók.

63 A hátlapon talán egy címerpajzs részlete látható.

64 Az előlapon kettős kereszt, körülötte körirat, de nem olvasható rendesen, a hátlap teljesen kopott.

65 Esetleg nem is teljesen lekopott, hanem veretlen lapka?

66 Az érme félbe van törve, és erősen kopott, így nem dönthető el pontosan, hogy melyik típus.

Medieval Lápafő and its church

ANDRÁS K. NÉMETH – MELINDA TAKÁCS

Church of Lápafő – called Vápafő in the Middle Ages – situated at the western edge of Tolna County was mentioned by a Medieval written source in 1430. The settlement appears in charters starting from 1348, and from the early 15th century we also know local members of minor nobility. The village had been mentioned in Ottoman defters until the end of the 16th century. From 1618 Calvinist priest of the village had been also referred to. Re-settlement of the place following the expulsion of the Turks started in the 1710s.

The Medieval church must have been taken apart without traits in the 18th century. Its remains disturbed several times during grave digging are situated in the present day Calvinist cemetery of the village. We researched its free parts in 2012 with test trenches between modern burials and at the western part of the cemetery with two relatively large sectors.

In the first, Romanesque period a church with a semicircular apse was built. The fundament of its chancel was made of stone and bricks, unlike the nave's foundation made out of alternating stone and rammed clay layers. In the Late Medieval times an 8 m wide annex was added to the church from western direction. Straight and short piers were added at the corners, so the whole length of the building reached about 18.8 m. At the small fragments of the Medieval fresco found inside the chancel we observed traits of repeated whitewashing showing that Calvinists also used this church.

During the construction works of the western annex some earlier graves belonging to the cemetery of the Árpá-dian Age church were disturbed. The surroundings of the building were used as a cemetery even after the devastation of the church. Modern Age burials cut the western wall of the annex and the foundation of the chancel.

The Medieval village was situated at the wide hill bordered by the Rigói and the Várongi Ditches. We found its surface traits around the cemetery. In southern direction the remains of the Medieval settlement continue under the modern village. The pottery material of the settlement does not differ from the old villages from the vicinity of Lápafő, but there are some pieces among the metal objects – lozenge and star shaped buckles, a spur, fragment of a scale (?) that probably could belong to the local nobles referred to in written records starting from the 15th century.

Irodalom

Források

AO = Anjoukori okmánytár. V. Szerk.: Nagy Imre, Budapest, 1878–1891.

DAP = Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. 3. füzet. T-Zs. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 14. Gyűjtötte: Gyéressy Béla, Budapest, 1978.

DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár

EKF = Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782-1785. DVD-ROM. Közreműködött: Jankó Annamária – Oross András, Budapest, 2004.

MonVat = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Budapest, 1885.

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár

ZsO = Zsigmondkori oklevéltár. II/2. Összeállította: Mályusz Elemér, Budapest, 1958.

Bakay K. 2011.: Somogyvár – Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972-2009. Budapest

Bajcsa-vár 2002.: Weitschawar - Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: Kovács Gyöngyi, Zalaegerszeg

Borsa I. 1997.: A Somogyi Konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés, harmadik közlemény). *Somogy megye múltjából* 28. 11-43.

Brüstle J. 1878.: *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis. III. Quinque-Ecclesiis*

Engel P. 2001.: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Budapest

Feld I. – Gerelyes I. 1985.: Késő középkori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból. *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 163-184.

Gaál A. – Kóhegyi M. 1977.: Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában. III. *Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 6-7. (1975-76) 279-360.

- Gere L. 2003.: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. *Opuscula Hungarica* 4. Budapest
- Glaser L. 1929.: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63. 138-167. és 257-285.
- Holl I. 1994-1995.: A középkori késes mesterség. *Archaeologiai Értesítő* 121-122. 159-188.
- Jankovich B. D. – Medgyesi P. – Nikolin E. – Szatmári I. – Torma I. 1998.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. 1-2. Szerk.: Torma István, Magyarország régészeti topográfiája 10. Budapest
- Kalmár J. 1971.: Régi magyar fegyverek. Budapest
- Kiss L. 1998.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II. Budapest
- K. Németh A. 2011.: A középkori Tolna megye templomai. Pécs
- Lukacsics P. 1931-1938.: XV. századi pápák oklevelei. I-II. *Monumenta Hungariae Italica* 2. Budapest
- Miklós Zs. – Vizi M. 1999.: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 21. 207-270.
- Ódor J.G. 1998.: Anjou-kori öntőforma Majsról (Adatok a 13-15. századi viselet történetéhez). *Communicationes Archaeologiae Hungariae* 123-137.
- RKM.: Régészeti kutatások Magyarországon. Budapest
- Selmeczi L. 1992.: A négyszállási I. számú jász temető. *BTM Műhely* 4. Budapest
- Selmeczi L. 2009.: A karcag–orgondaszentmiklósi kun szállástemető régészeti kutatásának néhány tanulsága. In: „Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Rosta Szabolcs, Kiskunfélegyháza, 17-32.
- Szabó M. 2009.: Újabb lelőhelyek Tolna megye nyugati határán (A régészeti topográfiában rejlő lehetőségek bemutatása Nak, Lápfő, Várong mintaterületen). Szakdolgozat, PTE BTK, Pécs
- Szentgyörgyi R. 2012.: A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8. 7-36.
- Szita L. 1993.: Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII-XIX. században. *Somogyi Almanach* 52. Kaposvár
- Takács L. 1976.: Egy irtásfalú földművelése. Budapest
- Thury E. 1908.: A dunántúli református egyházkerület története. I. Pápa
- Tóth E. 2009.: *Studia Valeriana*. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. *Helytörténeti Sorozat* 8. Dombóvár
- Valter I. 2004.: Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon. *METEM Könyvek* 43. Budapest
- Velics A. – Kammerer E. 1886-1890.: Magyarországi török kincstári defterek. I-II. Budapest
- Veszprémi Fejes Gy. 1900.: A Lápfői Ev. Ref. Egyház emlékkönyve. A templomszentelés alkalmára. Lápfő
- Wolf M. 1985.: Középkori templom és temető Szendrő–Gacsalon. *Archaeologiai Értesítő* 112. 240-264.

